

H. VARGA MÁRTA

A főnévi többes szám(ok) jelentése a magyarban

This paper analyses the categories of homogenous (multiplicative) and heterogenous (additive) plural, found in Hungarian, as grammatical meanings and discusses their typical features. Important semantic properties distinguishing the two are pointed out, e.g. group reference, the role of focal referent, the asymmetry of conjoined entities or the necessity of spatial or conceptual coherence. An analysis of aspects of the meaning of heterogenous plural (which lexemes are amenable to it, what the relation is between the members of the group denoted by the heterogenous plural) proves that preferences within the set of nouns capable of forming heterogenous plural meanings is closely correlated with Smith and Stark's Animacy Hierarchy. The distinction between animate vs. inanimate entities can have important grammatical (morphological and syntactic) consequences: their position within the hierarchy influences not only definiteness, case marking, word order etc. but also, apparently, the possibility of forming heterogenous plurals and associative meanings.

Keywords: homogenous plural, heterogenous plural, multiplicative reading, additive reading, focal referent, asymmetry of conjoined entities, spatial and conceptual coherence, Animacy Hierarchy

1. A névszói számjelölés

A grammatikai szám kategóriájával a nyelvek nagy része rendelkezik, ezért a nyelvtani szám fogalmának tisztázása a nyelvléírás egyik alapkérdése. A névszói számjelöléssel rendelkező nyelvekben a számjelölés ugyan a főnevek inherens tulajdonsága, a szám-megkülönböztetőség azonban nem érvényes minden főnévre.

A számjelölés elsődlegesen morfoszintaktikai sajátosság (mely az egyeztetésben jut kifejeződésre, függetlenül attól, hogy a szám a névszón vagy a névszói csoporton jelölve van-e vagy sem), de lehet morfoszemantikai tulajdonság is (ha a névszón vagy a névszói csoporton megjelenik, de nem érint más mondatrészeket). Néhány esetben lexikálisan is kifejeződésre juthat: ilyen esetben a főnevek egyetlen – lexikálisan meghatározott – (vagy csak egyes, vagy csak többes) számértékkel rendelkeznek (singulare vagy plurale tantumok). Ez a számérték is az egyeztetésben nyilvánul meg (pl. *léptek*, *homok*).

Hagyományosan a főnevek két típusa különíthető el egymástól: (1) a megszámlálható (számszerű) főnevek (angol terminussal: count nouns), melyek mind egyes, mind többes számú alakokkal rendelkeznek és (2) a megszámlálhatatlan (nem számszerű) főnevek (angol terminussal: mass nouns) csoportja, amelyek általában nem rendelkeznek számdistinkcióval (vagy csak egyes, vagy csak többes számúak lehetnek).

2. A megszámlálható főnevek

A megszámlálható főnevek esetében a számjelölés a nyelvek többségében az egyes szám : többes szám alapoppozícióban jut kifejeződésre, pl. ang. *cat ~ cats*, ném. *Katze ~ Katzen*, ol. *gatto / gatta ~ gatti / gatte*, or. *kouika ~ kouiku*, m. *macska ~ macskák*, fi. *kissa ~ kissat*. Léteznek azonban olyan nyelvek is, amelyekben az Európában beszélt (ismertebb) nyelvek kötelező „egyes szám : többes szám” distinkciója mellett több oppozíció is létezik: a gazdagabb számrendszerrel rendelkező nyelvek a két egység jelölésére a duálist (pl. szamojéd nyelvek, vogul, osztják, lapp, máltai), három egység jelölésére a triálist alkalmazzák (pl. némely óceániai nyelv), megint mások pedig a kis mennyiség jelölésére képesek: erre a „paucal”-t (vö. lat. *pauculus* ’csekély, édeskevés’) használják (pl. a Szudánban beszélt baygo nyelvben). Még különlegesebb lehetőségekről is olvashatunk a szakirodalomban: vannak olyan kiterjedt rendszerek, amelyek ötféle szám jelölésére alkalmasak (pl. a Pápua Új-Guineában beszélt sursurunga nyelv). A numerusjelölés szabadon választhatóságára is találunk példákat: a baygo nyelvben vannak olyan speciális formák, amelyek lehetővé teszik a főnévi használatot az entitások számjelölésére való utalás nélkül (vö. Corbett 2000: 2). Léteznek olyan nyelvek is (pl. a Brazíliában beszélt pirahã, az ójávi kawi vagy a klasszikus kínai), amelyekben a szám-kategória állítólag teljességgel hiányzik. Ezekben a nyelvekben a többes szám fogalma a komitatív / asszociatív posztpozíciók és különféle kvantorok (mennyiségjelző szavak, pl. ’sok’, ’minden’) összekapcsolásával jut kifejeződésre (vö. Corbett 2000: 50–51).

3. A névszók egyes száma

Az egyes szám olyan szóalak, illetve nyelvtani kategória, amely egyetlen dologra vagy személyre utal, szemben a többes számmal, amely egynél (bizonyos nyelvekben csak kettőnél, háromnál, négyenél) több dologra vagy személyre vonatkozik. Általában az egyes szám a jelöletlen forma, a többes szám előállítása pedig – nyelvtípustól függően – történhet toldalékkal (pl. m. *asztal ~ asztalok*), flexióval (pl. ang. *foot ~ feet* ’láb ~ lábak’) vagy reduplikációval (pl. japán *ya-*

ma-yama 'hegyek'). Bizonyos nyelvekben, illetve a nyelvek bizonyos szófajainál a többes számnak nincs külön jele, ekkor a módosítószókból vagy a szövegkörnyezetből állapítható meg a nyelvtani szám. Speciális eset a $\emptyset$ (zéró), amely egyes nyelvekben szintén többes számot vonz (pl. angol $\emptyset$ *persons* vagy spanyol $\emptyset$ *personas*, '0 személy').

Érdekes a magyar nyelvnek az a minden bizonnyal ősi sajátossága, hogy benne a fentebb vázolt, hagyományon alapuló „egyes szám : többes szám” szembenállás nem mindig valósul meg élesen: bizonyos esetekben jelöletlen (azaz formailag egyes számú) alak jelentkezik olyankor is, „amikor a valóságvonatkozást tekintve a többség mozzanata kétségtelen, s amikor számos más nyelv – pl. az indoeurópai nyelvek jó része – kötelező jelleggel többes számot használ” (Korompay 1991: 259). A magyarban az egyes számú alakok gyakran összefoglaló értelműek, a többségre azonban – nyelvünk hagyományai szerint – külön grammatikai eszköz (a többesjel) többnyire nem utal. A egyes szám jelentése a magyarban tehát lehet többes is, pl. a *könyv*, a *paradicsom*, az *alma* alak akárhány könyvre, paradicsomra, almára vonatkozhat, így számilag közömbös (indifferens, semleges). Ezzel ellentétben a jelölt alternatíva mindig a többes szám: a *könyvek*, *paradicsomok* alakok vonatkozása mindenképpen többes.

Az uráli nyelvek morfoszintaktikai kérdéseit taglaló munkák (pl. Winkler 1913; Ravila 1935, 1941; Fokos-Fuchs 1962) a jelöletlen ($\emptyset$ számjellel ellátott) egyes számú alakok többes számú – határozatlan mennyiséget vagy azonosíthatatlan számú egyedet megnevező – funkciójára általában a „numerus absolutus”, „numerus indefinitus” terminussal szoktak utalni. A numerus absolutus nem számot, nem explicit mennyiséget jelöl, nem is konkrét egyedre vagy fajtára utal, sokkal inkább funkcióként értelmezendő. (Az egyes számú formák használatáról numerus absolutusi jelentésben I. H. Varga 2012).

4. A többes szám(ok)

„A szám... kategóriájának a magyar nyelvre érvényes általános jellemzőit Lotz János fogalmazta meg 1966-ban a debreceni nemzetközi nyelvészkongresszuson” (G. Varga 1967). Lotz mutatott rá elsőként (1967: 252) egyrészt arra, hogy a magyarban kétfajta többesszám-kategória létezik (a homogén és a heterogén), másrészt arra, hogy a számjelölésnek ez a kettőssége elsősorban a személyes névmások jelentésstruktúrájában valósul meg: az első és második személy additív, hozzáadáson alapuló többes kategória, a harmadik személy pedig multiplikatív, szorzó kategória (vö. Lotz 1967: 252).

4.1. A homogén (multiplikatív) többes szám jelentése

Az általános többes szám a legtöbb nyelvben létező grammatikai kategória, mely referenciálisan olyan homogén halmazra utal, amelyben a főnév a halmaz minden egyedére mint jeltárgyra vonatkoztatható. A magyarban az azonos fogalomkörbe tartozó egyedek példányszámára kétféle jelmorféma is utalhat: a *-(V)k* és az *-i*. A *macskák* olyan (homogén) csoportot jelöl, amelynek minden tagja macska; a *macskái-m*, *macskái-d* stb. szóalakokban lévő birtoktöbbesítő jel (*-i*) annyiban sajátos, hogy az mindig a birtokviszony birtokszavának homogén többségére utal. Ezek a többes számok sokszorozó (multiplikatív) jelentésűek, ami abban is kifejeződésre jut, hogy a fenti szóalakokat mennyiségjelzővel kvalifikálhatjuk, pl. *két macska*, *sok macska* (vö. ang. *two cat-s*, *many cat-s*) / *két macskám*, *sok macskám* (vö. ang. *two of my cat-s*, *many of my cat-s*).

A többes számú személyes névmások közül csupán a 3. személy többes száma (*ők*) tekinthető homogén jelentésűnek. Az *ők* névmás – a főnevekhez hasonlóan – az azonos fogalomkörbe tartozó egyedek példányszámára utal: '*ő* + más valaki(k)'; a más valaki(k)' nem lehet sem *én* (a beszélő), sem *te* (a hallgató), tehát csak egy másik *ő*. Az *ők* tehát az *ő* többese ('*n* × *ő*') (vö. *autók* '*n* × *autó*'), amit szorzásnak (multiplikációnak) tekinthetünk (ilyenkor az *n* értéke mindig nagyobb egynél).

A tulajdonnevekkel kapcsolatban az általános többes jelentés egy kicsit problematikusnak tűnik, jöllehet ezek is lehetnek multiplikatív többes jelentésűek, pl. *Ebben a társaságban csak Márták* ('*n* × Márta') *vannak*. A tulajdonnévi többes számot a név viselője által tipizált csoport tagjaira is lehet alkalmazni, pl. *three Jeremiahs* 'Jeremiások' (a pesszimista próféciák szerzői), és a név viselőjének produktumaira is, pl. *Két Munkácsy* (ti. 'Munkácsy-festmény') *maradt a Déryné Múzeumban* (vö. ang. *three Monets* 'három Monet-festmény') (Corbett 2000: 84, Quirk et al. 1985: 1564, Honti 1997: 11).

4.2. A heterogén (additív) többes szám jelentése

A heterogén többes (grammatikai) jelentés is sok nyelvben létezik. Ma is helytállónak tűnik az a definíció, amely a Czuczor – Fogarasi szótárban (1864) található: „jelenti mindazokat együtt véve, kik a megnevezett személylyel vérégi, vagy családi, vagy más társadalmi viszonyban állanak, magát az illető személyt is bele értve” (1864: 481).

A heterogén többséget a magyarban az *-ék* többes jeles főnévvel tudjuk kifejezni. Az általános többség homogén, multiplikációval kifejezhető jelentéstartalmával (*autók* = '*n* × *autó*') szemben ezt additív (hozzáadó) többes számnak is szoktuk nevezni. A birtok többes számát jelző *-i* birtoktöbbesítő jellel egybevetve az *-ék* jel olyan birtokost jelöl, „aki nincs egyedül: a »birtoka« a társasága” (M. Korchmáros 1995: 298).

A heterogén többes számot két fontos szemantikai tulajdonság különíti el az általános (homogén) többes számtól: a (1) heterogenitás és (2) a csoportra utalás (Daniel – Moravcsik 2005: 150). Sajátos jelentéstartalma: „az alapszóval jelölt személy és a vele együvé tartozók összessége” (Ruzsiczky 1960: 396). Ilyen (heterogén) többséget alkot minden olyan csoport, „amelynek egyik tagja kiemelt személy, s ez a személy az egész csoport reprezentánsának tekinthető” (Balogh 2000: 186). A csoport egyrészt egy – az ismertségének köszönhetően kiemelt – fokális jelölőt, a néven nevezett X-et foglalja magába (a „focal referent” terminus Michael Danieltől származik, vö. Daniel 2000), másrészt egy vagy több, X köré csoportosuló társakat, aki(k) X-szel (valamilyens) kapcsolatban áll(nak): X családtagjai / rokonai / hozzátartozói, barátai / ismerősei, kollégái, szomszédai stb. Ilyen jelentésű pl. a japán *Tanaka-tachi* szóalak is (‘Tanaka és a családja / barátai / társai’), amely az emberek olyan társulására utal, amelyben csak egyetlen ember viseli a *Tanaka* nevet. A fokális referens általában a társulás pragmatikailag legdominánsabb tagja, ezzel magyarázható például, hogy a patriarchális társadalmakban a családot jelentő asszociatív többes számot sok nyelvben általában a férj neve jelzi (és csak ritkábban a feleségé) (vö. Daniel – Moravcsik 2005: 150).

A heterogén többes számot a társult tagok aszimmetriája jellemzi. A csoport egyetlen prominens tagja a fokális referens (a néven nevezett személy). Ilyen tekintetben a heterogén többes jelentése szorosabb kapcsolatban áll a (kapcsolatos) mellérendelői szószerkezetekével, mint az általános többesével: ez utóbbiban az egyedítés sohasem jelenik meg, szemben a mellérendelői szószerkezetekkel, amelyekben viszont gyakori, pl. *Pista és a testvérei*.

A homogén többes formák a főnévi fokális referens által reprezentált, térbelileg vagy fogalmilag koherens csoportra utalnak. Még az általános többes (pl. *autók*) és a mellérendelői kapcsolatban lévő névszók (pl. *borok és sörök / a nővérem és a bátyám*) is gyakrabban utalnak egymással (valamilyen) kapcsolatban lévő, egy csoportba tartozó tagokra, mint egymással kapcsolatban nem lévő dolgokra; a koherencia a heterogén többes számra nézve kötelező érvényű. A *Pisták* többes esetében szokatlan lenne a ‘Pista és az ellenségei’ jelentés. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a csoport tagjai szükségszerűen együttműködnek egymással. A következő példák azt mutatják, hogy a heterogén többessel kapcsolatban mind a kollektív, mind a disztributív értelmezés lehetséges: *Pisták együtt érkeztek* és *Pisták különböző időben érkeztek*.

A heterogén többes jelentésű csoport létszáma ‘egynél több’: lehet duális (pl. a közép-alaszkai yup’ik nyelv különbséget tesz a heterogén duális és a heterogén plurális között), és elvben triális, paucal stb. is, példák azonban egyelőre csak az heterogén duálisra és plurálisra ismeretesek (vö. Corbett 2000: 107–110).

A nemzetközi szakirodalomban erre a többes jelentésre különféle terminusok utalnak, pl. „associative plural” (‘társas többes szám’), „group plural” (‘csoport-

többes szám'), „cohort plural” ('közösségi többes szám'), „elliptical dual” ('elliptikus duális') (Delbrück 1893: 137), „approximative plural” ('hozzávetőleges többes szám') (Jespersen 1965: 192), „similative plural” ('hasonlatos többes szám') (Jespersen 1924: 192), „plural a potiori” ('from the stronger') (Grapow 1939, elsősorban az indoeurópai és sémi szakirodalom terminusa), „репрезентативная множественность” ('representatív többes') (az orosz orientalisták használják), „összefoglaló név” (Ruzsiczky 1960), „kopulatív ('összefoglaló') többes szám”, „familiáris többes szám” (Bartos 2000: 694), „korrelatív többes szám”, „viszonossági duális” (Kelemen 2009: 48–49).

5. A fokális referens szemantikai csoportjai

Az *-ék* toldalék használata a magyarban a jel típusú toldalékokhoz képest erősen korlátozott, hiszen nem kapcsolódhat bármely főnévhez. Használatát jelentése, funkciója szabályozza. A heterogén többes szám jelentésének két aspektusát érdemes figyelembe venni: (1) mely lexémákból (főnevekből) lehet létrehozni heterogén jelentést, és (2) milyen alapon szerveződnek, illetve milyen kapcsolatban vannak egymással a heterogén többes által jelölt csoport tagjai.

Míg a homogén többes a (kötelezően) azonos fogalomkörbe tartozó egyedek (entitások) példányszámára utal (pl. *autók* = 'autó1 + autó2 + autó3 + ...'), addig a heterogén többes számmal kapcsolatban lévő mellérendelő szó szerkezetekben az azonos kognitív csoportba való tartozás nem kötelező érvényű: pl. *A képen bátyám és az autója látható* mondatban a halmozott alanyok (*bátyám*, *autó*) jelentése fogalmilag nagyon különböző. Ilyen tekintetben a heterogén többes valahol a homogén többes és a mellérendelő szó szerkezetek között foglal helyet: kevesebb fogalmi hasonlóságot követel meg, mint az általános többes, de többet, mint a mellérendelői szó szerkezetek: a *bátyámék* jelentése implicite olyan csoportot foglal magába, amelynek tagjai meghatározott személyek, akik a fokális referenssel többé-kevésbé azonos státusúak (pl. személyt jelentő élőlények), így normális esetben nem lehet pl. 'a bátyám és a kutyája', vagy 'a bátyám és az autója' jelentésű.

A megfigyelések szerint a heterogén csoportok főként élőlényeket jelentenek. A fokális referens lehet: (1) személyes névmás (*én*, *te*), (2) személynév, (3) személyek megszólítása, (4) rokonságnév, (5) foglalkozásnév, (6) egyéb személyre utaló név, (7) nem személyt jelentő élőlények neve, (8) élettelen tárgyak.

5.1. Többes számú első és második személyű személyes névmás: *mi*, *ti*

Minden egyes számú személyes névmásnak (*én*, *te*, *ő*) csupán egyetlen többes számú formája létezik (*mi*, *ti*, *ők*). Morfológiailag csak a harmadik személy többese szabályos (*ők*), az első (*én*) és a második személyé (*te*) szabálytalan. Az el-

ső személy (*én*) a beszélő, a második (*te*) a hallgató kategóriájának nyelvtani kifejezése. A harmadik személy (*ő*) tipikus közlésben a beszédaktusban részt nem vevő személyt jelöli, azt a „valóságalelem”-et, akire vagy amire a közlés vonatkozik. Míg az első és második személy fogalma megegyezik a személyes névmásokéval, addig a harmadik személy heterogén: magában foglalja a beszédaktusban részt nem vevő személyt, a harmadik személyű személyes névmást (*ő*) és az udvarias megszólítás névmásait (pl. *ön*, *maga*). Míg az 1. és 2. személyű névmások jelentése pragmatikai kötöttségű, a 3. személyű névmás referenciáját vagy a konkrét szituáció, vagy a kontextus határozza meg.

A többes számú személyes névmások jelentésszerkezete vitatott. A „Magyar grammatika” csak a T/1. névmást tekinti heterogén jelentésűnek (vö. Balogh 2000: 186). A *mi* esetében a beszélő nincs egyedül, társai vannak (’én + te’, ’én + te + más valakik’, ’én + más valakik’).

Moravcsik (1994) a T/2 névmást is heterogén jelentésűnek tekinti, hiszen nemcsak a *mi*-ben, hanem a *ti*-ben lévő többség is definiálható hozzáadással (addícióval). Ugyanakkor könnyen belátható, hogy a T/1 és a T/2 névmások nemcsak heterogén, hanem homogén jelentésszerkezetűek is lehetnek: a *mi* vonatkoztatható a kórusban megszokszorozott beszélőre is (’én1 + én2 + én3 + ...’), pl. *imádkozunk, ünnepélyesen fogadjuk, esküszünk*, a *ti* névmással pedig egyszerre több hallgatóhoz is fordulhatunk (akkor nincs kiemelt személy), pl. *„És ti meg tudnátok mondani, mennyi az idő? A Ti jók vagytok mindannyian, / miért csinálnátok hát rosszat?”* (József Attila: Tanítások) versmondásban sincs kiemelés, melyet a *mindannyian* ’egyen-egyenként, egyénileg’ határozószó(?) is megerősíti.

	egyes szám	többes szám
1. személy	<i>én</i> ’beszélő’	<i>mi</i> (heterogén, additív): – ’én + te’, – ’én + te + még valaki(k)’, – ’én + még valaki(k)’
		<i>mi</i> (homogén, multiplikatív) – ’én1 + én2 + én3 + ...’ (kórusban megszokszorozott beszélőre vonatkoztatva, pl. <i>imádkozunk, ünnepélyesen fogadjuk</i>)
2. személy	<i>te</i> ’címzett’	<i>ti</i> (heterogén, additív): – ’te + te + még valaki(k)’, – ’te + még valaki(k)’
		<i>ti</i> (homogén, multiplikatív): ’te1 + te2 + te3 + ...’
3. személy	<i>ő</i> ’valóságalelem’	<i>ők</i> (homogén, multiplikatív): – ’ő1 + ő2 + ő3 + ...’

5.2. személynév (család- vagy keresztnév), pl. *Kovácsék, Marikáék,*

5.3. személyek megszólítása (rang, cím hozzáadásával), pl. *Marika néniék, Józsi bácsiék, a kisasszonyék, tekintetes úrúk, az igazgatóék, az elnök-helyettesék, a rektorék, dékán asszonyék,*

5.4. rokonságnév, pl. *apámék, a nővéremék,*

5.5. foglalkozásnév, pl. *(a) tanítóék, (a) gyógyszerészek, (a) pékék* (vö. „Zivatar pékéknél” – Gárdonyi regénycím),

5.6. néhány egyéb személyre utaló köznév, *a szomszédék, a barátoméék, a kollégáék,* de: **emberék, *gyerekekek,*

5.7. nem személyt jelentő élőlények neve, pl. *Elviszem sétálni Bodriékát* ’egy Bodri nevű kutyát és más kutyá(ka)t’. A nem személyekre vonatkoztatott heterogén jelentésnek metaforikus vonatkozása van (vö. Lotz példájával: *B é k á é k - n á l é g a v i l á g* ’A béka házában világos van’ (1976: 192), M. Korchmáros példájával: *T ü c s ö k é k n é l e g é s z n y á r o n s z ó l a z e n e* 2006: 75). Az állatokra, növényekre, tárgyakra vonatkozó heterogén többes jóval ritkább más nyelvekben is, pl. a tatárban a *jeldezler* ’Sztár (tehén-név) és más tehenek csoportjá’-t jelenti (Michael Daniel terepről származó adata).

A heterogén többes jelentés létrehozására képes főnevek között nyilvánvaló preferencia állítható fel: a heterogén többesnek van idealizált, (proto)tipikus megvalósulási formája, amelytől bizonyos határokon belül el lehet térni. A prototipikus és nem prototipikus megvalósulások egy több pontból álló hipotetikus fokozati skála mentén helyezhetők el (a képzeletbeli skála ötletét vö. Ladányi hipotetikus „produktivitás – kreativitás” skálájával, 2000: 88, 2007: 256), melynek végpontjai egyértelműen kijelölhetők: az egyik végen (a skála bal oldalán) a produktív mintát adó formák, a másik végen (a jobb oldalon) pedig az improduktív minták kapnak helyet, köztük pedig a kisebb-nagyobb mértékben produktív formák foglalnak helyet. A kategóriához való tartozás ez esetben is fokozat kérdése. A prototípust megtestesítő ponttól való távolságuk attól függ, mennyire különböznek a prototípustól. Minél inkább távolodunk a prototípustól, annál kevésbé termékeny formával van dolgunk. A heterogén többes képzeletbeli skáláján a következő fokozatok különíthetők el egymástól a magyarban:

személyes névmás (T/1, T/2) > személynév (család- és keresztnév)
 > személyek megszólítása > rokonságnév > foglalkozásnév > néhány egyéb személyre utaló köznév > nem személyt jelentő élőlény
 > [élettelen tárgy]

A skálát (és a szakirodalmat, pl. Corbett 2000) tanulmányozva az az összefüggés is feltárul, ha egy nyelvben a skálán elhelyezett főnévi csoport bármelyike betöltheti a heterogén többes szám fokális referensének pozícióját, akkor a tőle balra lévő valamennyi főnévi csoport ugyancsak betöltheti ezt a funkciót. A magyarban a skála első hét csoportjába tartozó főnevek lehetnek fokális referen-

sek, az *-ék* jelnek csak az élettelen tárgyakhoz való kapcsolódása nem valósulhat meg (pl. **asztalék*, **virágék*), élettelen tárgyak, dolgok nevéből nem hozható létre heterogén többes jelentésű szó. Más nyelvekből azonban vannak (szórványos) adatok, amelyek azt igazolják, hogy egymással kapcsolatban lévő tárgyak csoportjára is lehetséges heterogén többessel utalni (pl. szanszkrit nyelvből, alkatrészekből álló készletre); ilyen pl. a szanszkrit nyelv 'mozsár' szavának duálisa, amely 'mozsár' és 'mozsártörő' jelentésű (Delbrück 1893: 137), a nganaszán 'íj, nyíl' jelentésű szavának többese pedig egyszerre utal a 'íj'-ra és a 'nyílvessző'-re (Daniel – Moravcsik 2005: 150), ezek az adatok természetesen nem tekinthetők produktív mintának.

A fenti hipotetikus skála a Smith – Stark-féle (1974: 657, l. még Corbett 2000: 83–87) ún. Animacy Hierarchy-nak (az élő – élettelen hierarchiának) a számhasználatához adaptált verziója. Az élő és élettelen entitások megkülönböztetése fontosnak tűnik a természetes nyelvekben, ennek ugyanis grammatikai (morfológiai és szintaktikai) következményei lehetnek: az entitásnak a hierarchiában betöltött pozíciója befolyásolhatja a határozottságot, az esetjelöléseket, a szórendet stb., és úgy tűnik, a főnévi heterogén többes létrehozását, illetve az asszociatív olvasat lehetőségét is.

A heterogén többes jelzőkkel való bővíthetőségének szűk lehetőségeit tulajdonnévi és személyes névmási rokonsága teszi érthetővé: az *-ék* jeles főnév jelzővel általában nem vagy csak korlátozottan fordul elő (leginkább talán emocionális jelzőkkel), vö. Lotz példáit (1976: 192): *szegény Péterék* 'szegény Péter és szegény családja', vagy *a Budapesten élő sógoroméknál* 'a Budapesten élő sógorom családjánál'. A heterogén többséget mennyiségjelzővel általában nem, illetve csak kivételes esetekben kvantifikálhatjuk. Például akkor, ha a megkülönböztetett személyek homogén többségre utalnak, pl. *Három gyereket neveltünk fel.* > *A két fiamék* ('mindkét fiam a maga családjával') *beköltöztek a városba, már csak a kislány lakik velünk a tanyán* (M. Korchmáros 1995: 304) vagy esetleg számállapothatározós szerkezetborkorban, pl. *Jánosék hárman érkeztek* (vö. M. Korchmáros 1995: 304).

Vannak nyelvek, amelyekben a társas olvasat a főneveknek csupán egy igen kis (zárt) csoportjában lehetséges. Ilyen pl. a spanyol: a *mis padres* (szó szerint: 'apáim') egyszerre utal mindkét szülőre (az 'apám'-ra és az 'anyám'-ra); a *los reyes* jelentése 'királyok', mely a királyt és a királynőt is jelenti egyszersmind (Daniel – Moravcsik példái 2000: 150). Az angolban a tulajdonnevek közül csak a családnévnek lehet asszociatív olvasata, pl. *the Smiths* 'Mr. Smith és a felesége', 'Mr. Smith és a családja' stb. A németben is, pl. *(die) Wagners* 'Wagnerék (család)' és a finnben is, pl. *Kekkoset* 'Kekkonenék (család)'.

6. Relációk a heterogén többes jelentésű csoportokban

A heterogén csoport fokális jelölője (X) és a csoport tagjai közötti kapcsolat típusai a következők lehetnek:

- (a) 'X családja',
- (b) 'X barátai, ismerősei, csoport- és csapattársai',
- (c) 'véletlenszerű, alkalmi csoportosulás, amelynek meghatározó tagja X'.

Úgy tűnik, hogy az asszociatív többesnek az első, 'a rokonsági alapon szerveződött csoport' jelentése a legtipikusabb és a leggyakoribb a nyelvekben. Vannak nyelvek, amelyek mindhárom értelmezést megengedik (pl. a magyar, a japán, a tatár, vö. Moravcsik 2003: 473), de olyanok is vannak, amelyekben sem a (b), sem a (c) jelentés nem létezik, csakis a „család-olvasat” (pl. a bagvalal, Kelt-Kaukázus, Dagesztán).

7. Az asszociatív többes szám létrehozására alkalmas grammatikai (morfológiai + szintaktikai) eszközök

Az asszociatív többes számú formák egy főnévből és egy morfológiai vagy szintaktikai markerből állnak, és a főnévi referens által reprezentált koherens csoportra utalnak. A Daniel – Moravcsik tanulmányából vett alábbi táblázat (2005: 150–151) az asszociatív többes számnak mint grammatikai kategóriának a morfológiai és szintaktikai markereit mutatja be a különböző nyelvekben. Az első oszlopban a marker-típusok (affixum, klitikum vagy önálló szó) találhatók, a második a jelzésről ad bővebb információt és a kifejezés szerkezetét jellemzi, a harmadikban pedig a különféle nyelvekből vett példák szerepelnek. A (+) jel több marker együttes előfordulását jelzi a sorrendiség figyelembe vétele nélkül.

jelölő	szerkezet	példa
speciális toldalékmorféma	főnév + toldalék	magyar, japán, brahui (dravida, Pakisztán)
speciális névelő	főnév + névelő pozícióban lévő elem, amelynek nincs más jelentése	tagalog (maláj-polinéz, Fülöp-szigetek)
speciális klitikum	főnév + klitikum (nincs más funkciója)	adige (Észak-Kaukázus, Oroszország)
az általános többes szám markere	főnév + toldalék, klitikum vagy szabad morféma, amely alapvetően additív jelentésű	török
másodlagos többes marker	főnév + toldalék, klitikum vagy szabad morféma, amely additív többest is jelölhet néhány főnéven	evenki (tunguz, altaji, Kína)

birtokos személyjel + többes jel	fokális referens nélküli többes birtokosra történő utalással	bolgár
többes jelentésű névmás	főnév + többes számú személyes névmás	mandarin
kötőszó	főnév + kötőszó (a második mellérendelő elem nélkül)	baszk
igei többes szám	egyes számú főnévi csoport + többes számú állítmány (csak az egyeztetésben nyilvánul meg az asszociatív többes jelentés)	kri (algonkin, Kanada)

A Daniel és Moravcsik (2005: 151) által vizsgált 237 nyelvben az asszociatív többes számnak négy típusa különböztethető meg:

7.1. Az asszociatív és az additív többes szám markere (affixum, klitikum, szabad morféma) ugyanaz (104).

A tapasztalatok azt mutatják, hogy azok a főnevek, amelyek többes jelentése lehetővé teszi az additív és az asszociatív olvasatot is, nagyjából azonos szemantikai csoportokhoz tartoznak, a legtöbb nyelvben személynevek. Daniel (2000) szerint mindez azzal magyarázható, hogy a személynevek – pragmatikailag – a jelölt egyediségét, ismertségét feltételezik, legalábbis az adott beszédaktuson belül. A marker jelentése ilyenkor alkalmazkodik a fő szemantikájához, heterogén jelentésűre módosítva a homogén többes számra vonatkozó utalást. Ez az érv néhány rokonságnévre is kiterjeszthető.

Corbett (2000: 83–87) az adott főnévnek az élőlények hierarchiájában betöltött helye szerint próbál magyarázatot találni arra nézve, vajon miért értelmezhető bizonyos főnevek esetében az általános többesjel asszociatívként. Corbett szerint (2000: 56, Smith – Stark 1974 alapján) a többes szám különböző olvasata a fokális referensnek az élő-élettelen hierarchiában betöltött pozíciója szerint változik.

Daniel – Moravcsik (2005) megfigyelése szerint a hierarchia tetején lévő főnévi névmások és főnevek asszociatív jelentésben általánosabbak, mint a hátrább állók. Még azokban a nyelvekben is, amelyekben a heterogén többes számnak nincs külön markere, az élőlények hierarchiájában legfelül lévő néhány főnévi osztály esetében lehetséges az asszociatív interpretáció is. Az általános (homogén) szám-olvasatok a hierarchia közepén a legtermészetesebbek. Ha egy bizonyos nyelvben e feltételezett hierarchiában szereplő főnevek közül valamelyiknek lehet asszociatív olvasata, akkor ugyanabban a nyelvben asszociatív olvasattal rendelkezik általában minden főnév, amely a hierarchiában azt megelőzi.

7.2. Speciális affixum jelzi az asszociatív többest (48).

7.3. Speciális körülírással szerkezet fejezi ki az asszociatív többest (48).

7.4. Az asszociatív többes szám nem létezik (vagy csak nem produktív forma, pl. a spanyolban), illetve csak idiolektusokban létezik (pl. az oroszban és az an-

golban) (37). (A csoportok mellett a zárójelben lévő számok azt mutatják, a vizsgált nyelvek közül hány sorolható az adott típusba.)

Nagyon érdekes e grammatikai jelentés földrajzi eloszlása. A Daniel – Moravcsik által készített térképeken (2005: 152–153) talán az a legszembeszökőbb, hogy a Nyugat-Európában, valamint az Észak- és Dél-Amerikában beszélt nyelvekből szinte teljesen hiányzik ez a grammatikai kategória, míg Ausztrália, Ázsia és Afrika meglehetősen gazdag asszociatív plurális formákban.

8. Az *-ék* jeles szóalakok funkciói

Az *-ék* jeles szóalak a heterogén többes jelentésen kívül néhány más funkcióval is rendelkezik.

8.1. A „családnév + *-ék*” lakhelyet is kifejezhet. Egyes nyelvjárásokban (elsősorban a keletiben) határozórag nélkül képes „hol?” vagy „hová?” kérdésre válaszolni, pl. *Szabóék lakodalom van, Elmegyek Szabóék.*

8.2. Az *-ék* toldalékos szóalak néhány esetben egészen közel kerülhet a gyűjtőnévi jelentéshez; jelentésszerkezete ilyenkor homogénnek tekinthető. Erre példa a *katonáék* ('katonaság') szóalak, amely az összes katonát jelenti, akik között a közösséget a feladat (a foglalkozás?) azonossága teremti meg. M. Korchmáros (1995) gyűjtőnévként értelmezi, máshol áltoldalékos („pseudosuffix”) tőszóként szerepel (Papp 1994: 163), amelynek nincs sem többes száma, sem birtokos személyjeles formája. Ruzsiczky (1960: 396–397) szerint „gyűjtőnévi jellegű származék”, amely főként a beszélt nyelvben használatos.

8.3. Az *-ék* felhasználható egy közlés ismert és ismeretlen szereplőinek megkülönböztetésére is, vö. Szolcsányi élőnyelvi példáját: – *Hidas jön meg az Andiék.* – *Kik Andiék?* – *Hát, ő meg egy barátnője, gondolom.* „Ha a közlő ismerné Andi Enikő nevű barátnőjét, az első mondat így is állhatna: *Hidas, Andi és Enikő jön*, az ismeretlen elem Andival alkotja az *Andiék* alakot, mivel az ő barátnője és nem Hidasé” (Szolcsányi 2007: 468). „Az *-ék* többes jelet viselő szó tárgyként is általában határozott; ha nem, akkor annak különleges mondatszerkesztési oka és többnyire különleges stilisztikuma is van: *Mindenféle jöttment tanítóékat nem hívnak ám meg!*”

9. A heterogén többes szám kapcsolata a gyűjtőnevekkel és a plurale tantumokkal

Ahogy azt fentebb már láttuk, a csoportra utalás mint szemantikai sajátosság azt jelenti, hogy ez a többes szám egymással bizonyos kapcsolatban lévő egyének belső kohézióval rendelkező csoportjára utal. E sajátossága révén az asszo-

ciatív többes szám kapcsolatba hozható a kollektív többes számmal (a gyűjtőnevekkel). A régebbi magyar szakirodalom előszeretettel vetette egybe őket nemcsak a gyűjtőnevekkel, hanem a plurale tantumokkal is (pl. Kovalovszky 1985: 297). Ez az összevetés sem jelentéstani, sem szintaktikai, sem morfológiai szempontból nem állja meg a helyét, hiszen az *-ék* végű főnevek az említett csoporttól eltérően viselkednek. Egyrészt a gyűjtőnév többes száma referenciálisan homogén (pl. *lakosság*), másrészt azok többnyire egyes számú alanyként egyes számú állítmányt kívánnak meg (*Az Egyesült Államok választásra készül, Budapest lakossága fokozatosan nő*). Az *-ék*-es forma mellett mindig többes számú (T/3) állítmány áll, hasonlóan a *-(V)k* vagy az *-i* (homogén) többesjeles alakokhoz, pl. *A szomszédék megérkeztek, A szomszédok megérkeztek, A szomszédai megérkeztek*. A gyűjtőnevek, a plurale tantumok és az *-ék* jeles szóalakok kétségtelen közös tulajdonsága, hogy egyik sem tehető többes számba, pl. **lakosságok, *Arab Emirátusokok, *Kovácsékok* (vö. Balogh 2000: 185).

A heterogén többes szerkezet – referenciális heterogenitásánál fogva – kapcsolatba hozható más, nem homogén többes számmal is, pl. a „similative” ’haszonlatos’ többes számnak nevezett csoporttal. Ez a heterogén többes szám élőlények, tárgyak olyan csoportját jelenti, amelyek nagyon hasonló tulajdonságokkal jellemezhetők, pl. a telugu nyelvben (dravida, India) a *puligili* szóalak jelentése ’tigrisek és hasonló / olyasfélék’ (Daniel – Moravcsik 2005: 150). Az embereket jelentő asszociatív többes is a jelölők olyan csoportjára utal, akik olyan közös tulajdonságokkal rendelkeznek, mint pl. kapcsolatban állnak egymással, ugyanahhoz a csapathoz tartoznak vagy valamilyen meghatározott csoportnak a tagjai.

Irodalom

- Bartos Huba (2000), Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 653–762.
- Brdar Mario – Brdar-Szabó Rita (2013), Kik lehetnek és kik lehetnek Kazinczyék vagy Karinthyék? In: Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.), A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 204–223.
- Corbett, Greville G. (2000), Number. Cambridge University Press, Cambridge.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János (1864), A magyar nyelv szótára II. Emich Gusztáv, Pest.
- Daniel, Michael – Moravcsik, Edith (2005), The associative plural. In: Haspelmath, Martin – Dryer, Matthew S. – Gil, David – Comrie, Bernard (eds), The World Atlas of Language Structures (WALS). Oxford University Press, Oxford. 150–153.

- Delbrück, Berthold (1893), *Grundriß der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Volume 3. Syntax der indogermanischen Sprachen I. Trübner, Straßburg.
- Grapow, Hermann (1939), Zum Dualis a potiori. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 75: 134–135.
- Honti, László (1995), Der uralische Numerus absolutus – was ist er eigentlich? *Linguistica Uralica* 31: 161–169.
- Honti, László (1997), Numerusprobleme (Ein Erkundungszug durch den Dschungel der uralischen Numeri). *Finnisch-Ugrische Forschungen* 54: 1–126.
- Jespersen, Otto (1924), *The Philosophy of Grammar*. Allen and Unwin, London.
- Jespersen, Otto (1965), *The Philosophy of Language*. Bantam, New York.
- Kelemen Ivett (2009), Az -s korrelatív képző funkciói az északi lappban. *Folia Uralica Debreceniensia* 16: 47–55.
- Kibort, Anna (2008), „Associativity”. *Grammatical Features*. 7 January 2008. <http://www.features.surrey.ac.uk/features/associativity.html>.
- M. Korchmáros Valéria (1995), Az -ék többesjel! *Magyar Nyelv* 26: 295–307.
- M. Korchmáros Valéria (2006), *Lépésenként magyarul*. Magyar nyelvtani kézikönyv. Szegedi Tudományegyetem, Hungarológiai Központ, Szeged.
- Kovalovszky Miklós (1985), Névszók egyes és többes számú használata. In: Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.), *Nyelvművelő kézikönyv* 2: 295–298. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lotz János (1967), A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság kategóriái a magyarban. In: Imre Samu – Szathmári István (szerk.), *A magyar nyelv története és rendszere*. *Nyelvtudományi Értekezések* 58: 249–255.
- Lotz János (1976), A magyar {-ék} morféma. In: Lotz János, *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat Kiadó, Budapest. 142–151.
- Moravcsik, Edith (1994), Group plural: associative plural or cohort plural. Email document, LINGUIST List: Vol. 5.681.
- Moravcsik, Edith (2003), A semantic analysis of associative plurals. *Studies in Language* 27: 469–503.
- Papp Ferenc (1994), *A magyar nyelv szóvégmutato szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Quirk, Randolph – Greenbaum, Sidney – Leech, Geoffrey – Svartvik, Jan (eds) (1985), *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Longman, London.
- Szolcsányi Ákos (2007), A heterogén többes szám. *Magyar Nyelvőr* 131: 464–470.
- Ruzsiczky Éva (1960), Névszóképzők. In: Tompa József (szerk.), *A mai magyar nyelv rendszere – leíró nyelvtan*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest. 372–420.
- G. Varga Györgyi (1968), Gondolatok a nyelvtani szám és személy dologról. *Magyar Nyelv* 84: 167–172.
- H. Varga Márta (2012), A singulare tantumról a számjelölés kapcsán. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 345–356.